

XV ve XVI. ASIRLARDA İSLÂM DÜNYASINDA OSMANLI GÜCÜ

Doç. Dr. Fahri UNAN

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

XV ve XVI. asırlar, bizce, hem Batı hem de Doğu Türklüğünün istikbâli açısından son derece önemli bir dönüm noktası olarak dikkati çekiyor. Doğu Türklüğünün umûmî durumuna baktığımızda, XV. asrın başlarında şöyle bir tablo ile karşılaşırız: 1370 yılında Çağatay Ulusu hâkimiyetine son veren Emir Timur, 30 küsur yıl içerisinde (1370-1404), doğuda Çin sınırlarına, batıda Karadeniz'in kuzeyine ve geçici de olsa Akdeniz'e, kuzeyde Kazak bozkırlarına, güneyde ise İndus'a kadar uzanan geniş bir imparatorluk kurmağa muvaffak olmuştu. 1402'de Ankara yakınlarındaki Çubuk ovasında Osmanlı pâdişâhı Yıldırım Bâyezid'in (1389-1402) ordusunu mağlup etmek sûretiyle, İstanbul'un Anadolu Türklüğü tarafından fethedilmesini yarım yüz yıl geciktiren; Karadeniz'in kuzeyindeki Altınordu Hanlığı'nı dağıtarak sonunda Rusların daha rahat bir nefes almasına ve gitgide güçlenerek Türk dünyasını tehdit eder hâle gelmesine zemin hazırlayan, dolayısıyla belki de bilmeden neticeleri sonraki asırlarda ortaya çıkacak olan târihî bir sorumluluğun altına giren Emir Timur'un bu büyük imparatorluğu, kendisinin 1404'te Çin seferine hazırlanırken ölmesi üzerine, onun zamânındaki ataklığını kaybetti; fetih faaliyetleri durdu; üç yıllık bir iç çekişme sonunda imparatorluğun başına oğlu Şahruh geçti. Mistik tabiatlı, ilim ve sanat sever bir şahsiyet olarak tanınan Şahruh, ülkesini 40 yıl idâre ettikten sonra, 1447'de ölünce, imparatorluk hızla dağılmaya yüz tuttu; vasal durumda bulunan devletler, kısa süre içerisinde bağımsız hareket etmeğe başladılar. Gitgide küçülmek sûretiyle 50 küsur yıl daha varlıklarını sürdüren Timurlular, XVI. asrın başlarında, 1500-1507 yılları arasında -Hindistan kolu hâric- tasfiye oldular; yerlerini Şeybânî Han idâresindeki Özbekler aldılar. Fakat, Özbekler Türkistan'da siyâsî birliği uzun süre sürdürmeye muvaffak olmadıkları gibi, hiç bir zaman Timur İmparatorluğu'nun siyâsî sınırlarına da ulaşamadılar. XVI. Asrın başlarından itibaren yavaş yavaş Türkistan hanlıkları ve Kazak cüzleri ortaya çıkmaya başladılar ve bundan sonra, bölgenin Ruslar tarafından işgâline kadar, doğu Türklüğünü siyâsî bir birlik etrafında toparlamak mümkün olmadı. Ancak, bu konuyu, yazımızın belirlenen çerçevesini aştığı için, bir kenâra bırakıyoruz.

Batı Türklüğüne gelince: Selçukluların ardından Anadolu'da bir düzineyi aşkın Türkmen beyliği vücut bulmasına rağmen, burada, belirleyici ve târihe yön verici güç olarak Osman-oğulları ortaya çıkacaklardır. XIII. asrın sonlarında dağılmakta olan Anadolu Selçuklu devletinin batı sâhasında bir uç beyliği olarak târih sahnesine çıkan Osmanlılar, hızlı bir gelişme kaydederek kısa süre içerisinde Anadolu'dan Balkanlara geçtiler. XV. asrın başlarında, Timur ordularına yenilmek sûretiyle kısa süreli bir sarsıntı geçirdilerse de, on yıllık bir zaman zarfında yeniden toparlanmaya ve eski güçlerine ulaşmaya muvaffak oldular; Anadolu'nun her tarafına yayılmış olan Türkmen beyliklerini birer birer ortadan kaldırarak bölgenin siyâsî ve idâri birliğini sağlamayı başardılar. Böylece, başlangıçta bir ayağı Anadolu'ya, diğer ayağı Balkanlara basan; sınırları bilâhare Basra Körfezi'nden Fas'a, Kafkaslardan Viyana kapılarına ve Kırım'dan Yemen'e uzanan cihan-şümûl bir devlet kurdular.

Bu devletin yönetim anlayışı, başlangıçtan itibaren, doğu Türklüğünün yönetim

anlayışından belirgin bir biçimde ayrılmıştı. Doğu Türklüğünce kurulan devletler, umûmiyetle hânedanın veya ülkeyi yöneten han âilesinin müşterek mülkü olarak görülüp, hükümdarların ölümünün ardından oğulları arasında ya fiilen paylaşılır veya parçalanmayla neticelenen taht kavgaları patlak verirken, Osmanlılar-hükümrânlik anlayışı bakımından her ne kadar doğu Türklüğü ile benzer düşünceleri paylaşırsalar da kuruluş yıllarından başlamak üzere, *merkeziyetçi* bir yönetim anlayışına yöneldiler ve mahallî güç odaklarının ortaya çıkmasına imkân vermeyen bir yönetim zihniyeti benimsediler. Bilhassa yükselme döneminde, hükümdarların vefâtlarının ardından şehzâdeler arasında her ne kadar zaman zaman taht mücadeleleri cereyan etmişse de, bu mücadeleler hiç bir zaman ülkenin bölünmesine veya paylaşılmasına yol açmadığı gibi, taht dolayısıyla birbirleriyle mücadeleye tutuşan taraflar böyle bir paylaşma düşüncesini aslâ kabûl etmediler¹. Böylece, altı yüz yıl gibi oldukça uzun sayılabilecek bir süre yaşayan bir devlet kurdular.

Şimdi, batı Türklüğü'nün bu en büyük siyâsî ve medenî teşkilâtlanmasının nasıl bir târihî süreçten geçerek XVI. asırda dünyânın en büyük devleti ve İran ile gerisindeki doğu Türklüğü hâric, hemen hemen bütün İslâm dünyâsının doğrudan hâmisî hâline geldiğini kısaca gözden geçirelim:

1243 yılında ağır bir Moğol darbesine mâruz kalan ve bundan sonra bir daha kendisini toparlayamayan Anadolu Selçuklu devleti, gitgide parçalanmış, uç denen sınır boyları da dâhil, Anadolu'nun her köşesi kendi başına hareket eden ve daha sonra birer müstakil *devletçik* hâline gelen *beylikler* eliyle idâre olunmaya başlamıştı. Osmanlı devleti, başlangıçta bu *beyliklerden biri* olarak târih sahnesine çıktı. Osmanlı beyliği, Bizans sınırına yakın topraklar üzerinde kurulmuştu. Osmanlılar, belki biraz bu sebeple, biraz da buldukları coğrafyanın kendilerine sağladığı imkânlardan faydalanarak, fakat daha ziyâde şuurlu bir politika tâkip ederek, başlangıçta, mecbûr kalmadıkça, kendileri gibi Türk ve Müslüman olan diğer beylikler aleyhine değil, bütün beylikler tarafından *küffâr* olarak görülen Bizans aleyhine genişlemeye çalıştılar. Bu politika, onların bütün Müslüman topluluklar arasında *gâziler*-yâni Allah'ın adını ve dînini yayan, kâfirlere karşı İslâm'ı savunan kimseler-olarak tanınmalarına hizmet etti². Anadolu dışındaki İslâm-Türk coğrafyasından ve bilhassa huzursuzluk bulunan Türkmen beyliklerinden pek çok insanın Osmanlı topraklarına akması da, böyle bir politikanın verimli semerelerinden birisi olsa gerektir.

Osmanlılar, 1354 yılında Gelibolu'ya, diğer bir ifâdeyle Avrupa topraklarına ayak

¹ 1402'deki Ankara Savaşı'nın ardından Yıldırım Bâyezid'in oğulları arasında geçen taht mücadelesinin, hayatta tek şehzâde (Çelebi Sultan Mehmed) kalıncaya kadar devâm ettiğini hatırlamak gerekir. Kezâ, Fâtih Sultan Mehmed'in vefâtının ardından, taht üzerinde hak iddiâsında bulunan Cem Sultan, ağabeyi Şehzâde (II.) Bâyezid'e, "Anadolu yakasının kendisi, Balkanlar cephesinin ise onun tarafından idâre edilmesi" teklifinde bulununca, II. Bâyezid'in bu teklifi şu sözlerle reddettiği söylenir: "Bu kişver-i Rûm bir ser-i püşide-i arûs-i pür-nâmustur ki iki dâmâd hutbesinde tâb götürmez." (Osmanlı devleti öyle nâmuslu bir gelindir ki, iki dâmâdın talebine tahammül edemez.)

² Paul Wittek (1971: 41), bir uç beyliği olarak târih sahnesine çıkan Osmanlıların kısa sürede büyük bir siyâsî ve coğrafî güç hâline gelmelerinde, gazâ anlayışının mühim bir rol oynadığını bilhassa vurgular. Kuruluş dönemi ile ilgili gazâ motifi, ilk dönemlerden itibaren Osmanlı kroniklerinin hemen hemen hepsinde karşımıza çıkar. Osmanlı devletinin teşekkül süreci ile ilgili daha sentetik bilgiler için şu çalışmalara bakılabilir: Gibbons, 1968; Köprülü, 1984; Kafadar, 1995; Osmanlı Beyliği (ed. E. Zachariadou, 1997); Beylikten Cihan Devletine (haz. Yediyıldız-Hacaloğlu, 2000).

bastılar; Balkanlarda hızla yayıldılar. Aleyhlerine teşekkül eden Haçlı seferlerini büyük bir mahâret ve başarı ile püskürtmeye muvaffak oldular. I. Murad zamânında (1362-1389), Balkanların büyük bir kısmı Osmanlı toprağı hâline getirildi. Bölgenin devlet veya prenslikleri, Osmanlılara engel olamayacaklarını anladıkları için, bir kısmı iyi geçinmenin yollarını aramak, bir kısmı da vasal prenslikler olarak Osmanlı'nın üstünlüğünü tanımak zorunda kaldılar. XV. asrın başlarında, Yıldırım Bâyezid'in idâresi altındaki Osmanlı devleti, Balkanların hâkim gücü hâline gelmekle kalmamış, artık beri yakadaki, Anadolu'daki beylikleri de birer birer ortadan kaldırarak güce erişmişti.

Fakat, bu hızlı gelişme XV. asrın başlarında geçici bir süre sekteye uğradı. Sultan Yıldırım Bâyezid, 1402'de Emir Timur'la karşılaşmamış ve yenilmemiş olsaydı, sıkı bir şekilde muhâsaraya aldığı İstanbul'u belki de elli küsur yıl önce ele geçirecek ve yaklaşık bin yıllık Bizans'ı târih sahnesinden silme şerefi, oğlunun torununa değil, muhtemelen kendisine nasip olacaktı. Söz konusu yenilgi, Bizans'ın bir elli yıl daha yaşamasına imkân hazırlamakla kalmadı, Anadolu birliğinin sağlanmasını da bir o kadar geciktirdi. Bununla birlikte, Osmanlılar, acılı da olsa, Timur yenilgisinin yaralarını sarmayı başardılar. Tâlihleri da yâver gitmişti. Zîrâ, devletin içine düşmüş olduğu bu sıkıntılı ortamda, Balkanlarda henüz ele geçirilmiş olan toprakları Osmanlılardan geri alacak her hangi bir ciddi güç bulunmuyordu. Dolayısıyla Osmanlılar, Anadolu'da mâruz kaldıkları parçalanmayı ve toprak kayıplarını Balkanlarda neredeyse yaşamadılar.

1453 yılı, sâdece İstanbul'un fetih târihi olarak değil, aynı zamanda Osmanlı devletinin tamâmı için büyük bir değişimin ve dönüşümün başlangıcı olarak değerlendirilmelidir. Çünkü yedinci Osmanlı hükümdârı Fâtih Sultan Mehmed (1451-1481), -21 gibi genç bir yaşta- İstanbul'u alarak bu şehri devletinin başkenti hâline getirmekle kalmamış, aynı zamanda *cihan-şümûl* bir devletin temelini de sağlam bir şekilde atmış bulunuyordu. Kendisinden önce Araplar ve Türkler tarafından defalarca kuşatılan ve bir türlü alınamayan İstanbul'u -Müslümanlar nazarında peygamber devrini tâkiben zaman içinde âdetâ kudsiyet kazanmış ve *belde-i tayyibe* sıfatını almış olan bu şehri- ele geçirmekle, bütün İslâm dünyasında oldukça yüksek bir nüfûz edinmişti. Fâtih, bunu değerlendirmesini iyi bildi. Nitekim, Osmanlı sultanları henüz hilâfeti üstlenmedikleri hâlde³, o *halifetu'llâh fi'l-âlem* (Allâh'ın dünyadaki halifesi) unvânını kullanmakta bir sakınca görmemişti (Tursun Bey, 1977: 10; İnalçık, 1964a: 8). Fâtih, Hicaz bölgesinin ve mukaddes mekânların hâmisî sıfatıyla kendisini üstün gören Mısır sultânına İstanbul'un fethi münâsebetiyle gönderdiği *fetih-nâmede*, Peygamber müjdesine mazhar olmakla iftihar ediyor ve buna telmihte bulunmak sûretiyle, artık kendisinin de İslâm dünyasının varlığı ve geleceği üzerinde söz sâhibi olduğunu / olacağını açıkça hissettiriyordu (İnalçık, 1964b: 493). Onların, nüfûzlarını İslâm dünyasının her tarafında yaymak için dinî verilerden, motiflerden ve hissiyâtta da faydalanmayı ihmâl etmediklerini biliyoruz. Meselâ, eserini XV. asrın sonlarına doğru kaleme alan târihçi Oruç Bey (1925: 79-80), Osmanlı sultanları için şöyle diyordu: *İş Hakk Te'âlâ buyruğı üzerine yürüyicilerdür. Fi sebîli'llâh gazâ mâlını cem' idüp Hakk yolına sarf idicilerdür. Sîrât-ı müstakîm üzre olup Hakk'dan yana*

³ Aslında, hilâfetin bir müessese olarak Osmanlılara geçip geçmediği tartışmalıdır. Hilâfetin Yavuz Sultan Selim zamânında Osmanlılara intikâl ettiği umümiyetle kabul edilirse de, muâsir kaynaklarda bu hususta net bilgiler yoktur. Osmanlı hükümdarları, Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar (1774) halife sıfatını siyâsî sâhada kullanmaya pek de ihtiyaç duymamış olmalıdır. Ancak, XIX. asırda Osmanlı sultanlarının bu sıfatı sıkça kullandıkları mâlumdur. Daha önceki dönemlerde de muhtelif vesîlelerle aynı sıfat kullanılmıştır (Konuyla ilgili hulâsa bilgi için bkz. İnalçık, 1988: 326-329).

*müteveccihlerdür. Dîn yolına gayretlülerdür; dünyâya mağrûr değillerdür; şerî'at yolın gözedicilerdür; gurûr ehlinden intikâm alıcılar dur; garîbleri sevüp, fukarâyâ ih san idüp, âlimleri terbiyet kılıcılar dur. Şarkdan garbe değin İslâm dînini açmağa kasd idicilerdür; dîn yolına cân u baş terk idicilerdür. Hakk Te'âlâ'nun keremine sığınup Hakka müşrik olanları ve İslâm(ı) kabûl itmeyüp İslâm ehline kasd iden küffâr-ı hâksârı kırıcılar dur. Bu Âl-i Osmân, Oğuz neslindendir. Dîn yolında kavilerdür, i'tikâdları muhkemlerdür.*⁴ Bu ifâdeler, bir târihçinin basit mübâlağaları olmanın ötesinde, Osmanlı idâreci sınıfının hissiyâtını yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir.

Osmanlı târihçilerinin çoğunda görülen bu tür tasvir ve tavsifler, XV. yüzyıldan XVI. yüzyıla geçerken Osmanlıların İslâm dünyâsında sâdece siyâsî değil, psikolojik açıdan da üstünlük kurma isteklerinin dînî ve hissî zemînini hazırlayacaktır... Diğer taraftan, bu ve benzeri ifâdeler, sâdece Osmanlı târihçilerine de mahsûs değildir. İnalçık'ın ifâde ettiği gibi, *İş Osmanlı sultanları, Fatih devrinden itibaren en büyük Gaziler sıfatı ile kendilerini İslâm sultanları arasında Hulefa-i Raşidin'den beri en üstünü (aşdal) saymaya başlamışlardır. Kanunî Süleyman'a cülusunda Mekke Şerifi'nin gönderdiği mektupta; 'İsizler Efrenc'den (yani Avrupalılar'dan) ve emsâlınden memleketler feth etmekle bize ve bütün İslâm sultanlarına üstün bulunuyorsunuz' demekte idi. Osmanlı sultanlarının hilâfet-i kübrâ'ya sahip olmaları, bütün İslâm dünyasının Hristiyan dünyasına karşı koruyucusu, İslâm'ı ve şeriatı, Mekke ve Medine'yi ve hac yollarını himâye edebilecek fiilî kuvvet ve kudrete malik İslâm'ın en büyük sultanı manasında anlaşılıyordu. Onlar da bu kudretin kendilerine Allah tarafından verildiğini, muayyad min ind'Allah [Allah'ın tarafından te'yid edilmiş] olduklarını düşünüyorlardı (İnalçık, 992: 466).*⁴

Bu imaj ve anlayış, asırlarca canlılığını muhâfaza etti; hattâ XIX. asrın sonlarıyla XX. asrın başlarında, sıkıntılar içinde kıvranan Osmanlı sultanlarından yardım dileyen Hind Müslümanlarının ve Türkistan hanlıkları yöneticilerinin zihinlerinde hâlâ aynı imaj yaşamaktaydı. Meselâ, XIX. yüzyılın başlarında Hokand hanı Ömer (1809-822) ile Buhara emîri Haydar-şah arasında çıkan bir rekâbet dolayısıyla, her iki hükümdar da Osmanlı devletine elçiler göndererek tâbiyet arz etmişlerdi (Gömeç, 1999: 103-104). Kezâ, 1870'li yıllarda Çin baskısı altında bulunan Doğu Türkistan hâkimi Yâkub Bey, - aynı imajın tesiriyle olmalıdır ki-binlerce kilometre uzaktaki Sultan Abdülaziz'i (1861-1876) halife olarak tanımakta ve onun adına altın ve gümüş paralar bastırmakta, hutbe okutmakta idi (Hayit, 1975: 146), ki bu tür uygulamalar aynı zamanda Osmanlı pâdişâhını *metbû'* olarak görmenin de ifâdesidir⁴. Kezâ, Türk millî mücadelesi döneminde, Türk dünyâsıyla birlikte Hindistan Müslümânlarının da maddî ve mânevî olarak, istiklâl mücadelesi yürüten Türk ordularının yanında yer almaları, aynı târihî mîrâsın sâikiyle olsa gerektir.

İslâm dünyâsında tesirleri asırlarca devâm edecek olan böyle bir Osmanlı imajının oluşumunda, Fâtih Sultân Mehmed'le başlayan yeni dönemin mühim bir yeri vardır. Fâtih, İstanbul'u almakla İslâm dünyâsında sâdece gıpta edilip çekimlen bir hükümdar olarak kalmamış, aynı zamanda, Doğu Roma İmparatorluğu'nun da meşrû vârisi ve Ortodoks Hristiyanlığı'nın tabîi hâmisî olarak da görülmeğe başlamıştı. Bir Rum âlimi

⁴ Osmanlı devleti ile Doğu Türkistanlı yöneticiler, bilhassa Kâşgar hâkimi Yâkub Bey arasında bir seri yazışmanın vukû bulduğunu biliyoruz. İstanbul ile Kâşgar arasındaki mesâfeye rağmen, ilişkilerin bu kadar yoğun olması dikkat çekicidir. Kâşgarlı yöneticilerle ilgili yazışmalara dâir muhtelif vesikalar için bkz. Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın nu. 3, Ankara 1992, s. 139-144, belge nu. 82-82.

olan Yorgi Trapezuntis, 1466'da Fâtih'e, *İşKimse şüphe etmez ki, sen Romalılar imparatorusun. İmparatorluk merkezini hukukten elinde tutan kimse imparatordur. Roma İmparatorluğu'nun merkezi de İstanbul'dur.*" (İnalçık, 1964a: 9) diyordu. Fâtih'in Rum târihçisi Kritovulos ise, bizzat sultan adına kaleme aldığı eserinin telif sebebini anlatırken, onun, sâdece çağdaşı olan hükümdarlardan değil, meziyet, fazîlet, şecaat ve kahramanlık bakımında dünyânın gelmiş geçmiş bütün hükümdarlarından, hattâ kendi hânedânından çıkan ve her biri başka milletlerin hükümdarlarından üstün olan pâdişahlardan daha üstün olduğunu söylüyordu (Kritovulos, 1928: 12).

Fâtih Sultan Mehmed, devletin kuruluşundan beri yöneldiği istikâmeti güçlendirdi ve Osmanlı *merkeziyetçi* yönetim anlayışını iyice yerleştirdi. Ünlü târihçimiz Halil İnalçık'ın ifâdesiyle, o *İşGâzi Sultan sıfatını benimsemekle birlikte, şahsında İslâm, Türk ve Bizans hükümdarlık an'anelerini meczederek klâsik Osmanlı pâdişâhi tipini yaratmasını*"⁵ bilmişti. *İşOsmanlı pâdişâhi, devlet içinde mutlak örfi hâkimiyet salâhiyeti ile, Fâtih Sultan Mehmed'in şahsında doğmuş ve bütün kudret ve salâhiyetlerini Selim I. ve Süleyman I. zamanında kazanmış*"tı (İnalçık, 1958: 68-69; 1964a: 8-13; 1964b: 493; 1992: 464; kezâ, Uzunçarşılı, 1995, II: 144-147).

Osmanlı sultanları, Fâtih'e kadar kendilerini yönetici kadrodan ve cemiyetten tecrit etmemişlerdi. Başlangıçta *aşiret beyleri arasından bir bey*, diğer bir ifâdeyle *eşitler arasında birinci* idiler; *beylik* gitgide güçlenip *devlete dönüşürken* kendileri de mevkilerini güçlendirdiler; ilk dönemin *beyleri* zamanla *sultan* ve bilâhare *han* ve *pâdişâh* oldular; mücerret *pâdişâh* imajını ulaşılmaz bir mevkîe çıkardılar. *Pâdişâhlık* ile *Osmanlı hânedânı* arasında öyle bir ayniyet teşekkül etti ki, yüzyıllar boyunca, merkezî idârenin çok zayıfladığı dönemlerde bile, kimse, bu hânedânı tasfiye ederek yerine geçme arzûsuna kapılmadı; belki böyle bir husus akla bile gelmedi; bu sebeple de küçük yaştaki şehzâdelerin *pâdişâhlıkları* itirazsız kabul olundu. Böylece devletin tek elden ve parçalanıp bölünme kabul etmez bir şekilde yönetilmesi anlayışı iyice yerleşmiş oldu. Bütün bu düzenlemelerde İstanbul Fâtih'i'nin rolü bilhassa büyüktür.

Fâtih'in, *merkeziyetçi* yapıyı güçlendirmek için başka tedbirler de aldığı bilinmektedir. Bu cümleden olmak üzere, o, doğrudan sultana bağlı bulunan ve her an kullanılabilmesi imkân dâhilinde olan Yeniçerilerin sayısını arttırdı; sınır boylarının kontrolünü güçlendirdi; güçlü bir içtimâî ve dîni zümrenin kudret ve geçim kaynağını oluşturan *vakıf* ve *mülk* toprakları tekrar gözden geçirerek, bunların mühim bir kısmını *timar* sistemine dâhil etti. Vezîr-i âzamlık müessesesini güçlü bir şekilde tesis ederek onun yetkilerini arttırdı, başında bulunan zâtı mutlak vekili hâline getirdi. Ayrıca, ulemâ ve diğer devlet erkânını belirli bir hiyerarşik düzen içerisinde kendisine bağladı. Devlet müesseselerini, eğitim sâhası da dâhil olmak üzere yeniden organize etti. Nihâyet, devşirme sistemine daha fazla ağırlık vererek, bu sistem içerisinde yetişen devlet adamlarını ön plâna çıkardı. Böylece, yerli aristokrasinin merkezî otorite karşısındaki nüfuzu ve gücü, başka bir unsurla dengelenmiş oluyordu⁵. Böylece biri diğeriyle dengelenen ve çoğunluğunu *yeniçeri* (devşirme sınıfı), *sipâhi* (yerli aristokrasi) ve *ulemânın* (okumuşlar sınıfı) oluşturduğu üçlü bir saç ayağı ortaya çıktı.

Bütün bu tedbirler, XV. asırdan XVI. asra girerken, Fâtih'in haleflerinin güçlü, İslâm dünyasında hatırı sayılır, kendisinden çekinilen bir devlete sâhip olmalarına zemîn hazırlamıştı. XVI. asrın başlarında, Osmanlı devleti, artık zamânın en güçlü devleti idi. Ünlü Fransız târihçi Fernand Braudel, XVI. asrı *Türklerin Asrı* olarak nitelerken, gerçekte daha ziyade Osmanlı gücünü hesâba katmakta idi (1989, 1990: ...).

⁵ *Onun meşhûr Teşkilât Kânun-nâmesi, bu husûsu açık bir şekilde ortaya kor ("Fâtih'in Teşkilât Kanunnâmesi", neşr. Özcan, 1982). Ayrıca bkz. İnalçık, 1992: 463-464.*

Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ve Kânûnî Sultan Süleyman (1520-1566) gibi kudretli hükümdarlar zamanında - yâni XVI. asrın büyük bir bölümünde-Osmanlı devleti, bir taraftan Doğu (bilhassa İslâm), diğer taraftan Batı (münhasıran Avrupa) devletleri arasındaki siyâsî ilişkilerde ve hâdiselerde, hem bir denge unsuru olarak rol oynayacak ve hem de söz konusu ilişki ve hâdiselerde fiilen yer alarak belirleyici bir kudret olacaktır. Halil İnalçık'ın ifâde ettiği gibi: "Bu devirde Osmanlı İmparatorluğu hiç şüphesiz bir Anadolu-Balkanlar İmparatorluğu durumundan bir dünya devleti durumuna yükseldi. O zamanki dünyada hiçbir mühim mesele yoktu ki, Osmanlı politikası ilgilenmesin ve ağırlığını hissettirmesin. Sumatra'dan Toulon'a, Mombasa'dan Astrahan'a kadar Osmanlı kuvvetleri dünyanın dört köşesinde faaliyette idiler. Süleyman bu dünya politikasını daima gaza fikrine dayandırmakta idi. Doğu'da İslâm ülkelerini Portekizliler'e ve Ruslar'a karşı himaye, Batı'da Hıristiyan dünyasına karşı gazayı idame ettiğini iddia ediyordu. İran'la savaşı Sünnî İslâmîyetin idamesi ve rafizilerin ortadan kaldırılması gibi yine dinî esasa bağlıyordu (İnalçık, 1992: 466)."

Osmanlı politikalarının dayandığı bu anlayış, sâdece Osmanlılar tarafından benimsenmekle kalmamış, onların dışındaki Doğu ve Batı dünyası tarafından da te'yid ve teslim edilmiş durumda idi. Bu sırada Sünnî-İslâm dünyasında, hâricî tehditlerle karşı karşıya kalan bir çok hükümdar veya mahallî yönetici, Osmanlıları kendilerine yardım edebilecek yegâne kudret olarak görmekte idiler. Nitekim, Osmanlı devletinin cihan-şümûl bir dünyâ devleti hâline gelmesinde cidden mühim bir payı bulunan Fâtih Sultan Mehmed'den sonra tahta geçen II. Bâyezid'in son yıllarında, Hind Okyanusu ticâretini bütünüyle ele geçirmeye çalışan ve burada güçlü bir donanma bulunduran Portekizlilere karşı koyabilmek için Kızıl Deniz'de kuvvetli bir donanma tesisine gayret eden ve kendisini mukaddes mekânların hâmisî olarak göstermeye çalışan Memlûklulara, talep üzerine, donanma inşâsı yardımında bulunulmuştu (Özbaran, 1978: 83; İnalçık, 1988b: 323-324; Bostan, 1992: 20). Yavuz lâkaplı Sultan I. Selim, bilâhare Mısır'ı Osmanlı topraklarına katacak ve bu sûretle Memlûklülerin korudukları ileri sürdükleri mukaddes mekânların tamâmı Osmanlı himâyesine girecek, bu yeni durum Osmanlıların şöhrat ve nüfûzlarını İslâm dünyâsının her tarafında bir kat daha arttıracaktır. Kezâ, XV. asrın başlarında şeyhliği şahlığa dönüştüren Erdebil tekkesi post-nişînlerinin, Şîlîği devlet politikası hâline getirerek, yüzyılın başlarından itibaren doğuda Sünnî İslâm-Türk topraklarına, batıda ise Sünnî Osmanlı-Türk hâkimiyet ve nüfûz sâhasına yayılma arzularına, Yavuz Sultân Selim tarafından 1514'te Çaldıran'da set çekilmişti. Çaldıran öncesinde ve sonrasında Türkistan'lı yöneticilerin Şîî Şah İsmâil tehlikesine karşı Sünnî Osmanlı Türklerinden yardım istediklerini ve Osmanlı hükümdarlarının bu tür taleplere kayıtsız kalmadıklarını çok iyi biliyoruz (Çavuşoğlu, 1987: 9-92; İnalçık, 1988b: 340; Uzunçarşılı, 1995, III/2: 252; Kılıç, 2001: 87-102).

Babasının yolunda yürüten Kânûnî Sultan Süleyman, yarım asra yakın hükümdarlığı sırasında (1520-1566), Osmanlı devletinin gücünü sâdece batıda değil, doğuda da zirveye çıkardı. Şîî Safevî devletini, Sünnî-İslâm dünyâsından uzak tutmak için İran üzerine defalarca sefer düzenledi. Bir kaç kez Tebriz'e girdi; Bağdat'ı ve Basra'yı dolayısıyla çevresini Osmanlı toprağı hâline getirerek Basra-Bağdat ve Halep ticâret yolunun kontrolünü eline geçirdi⁶; böylece Safevî devletinin güney-batıya sarkmasını da engellemeye çalıştı. Kezâ, Şîî İran'a karşı Sünnî Şeybânîlerle birlikte hareket edilmeye çalışıldı; bu dönemde İran'la mücâdelelerde kullanılmak üzere, Özbeklere yüzyılın sonuna kadar muhtelif aralıklarla asker, topçu, top ve benzeri askeri

⁶ 1538'de Basra'yı ele geçiren Kânûnî Sultan Süleyman, burada derhal bir tersâne inşâ ettirmiş (Özbaran, 1978: 112-119) ve bu tersâne XVII. yüzyılda da varlığını sürdürmüştü (Bostan, 1992: 22).

yardımlar gönderilmişti (*Uzunçarşılı, 1995, III/2: 252-260*).

Aynı dönemde Portekizlilerin Kızıl Deniz'e girmesi önlenmedi; 1527'de Kalküta racası ile Gucarât sultanının Portekizlilere karşı Osmanlılardan yardım istemesi üzerine, 1530 yılında seksen gemiden oluşan yardım kuvveti gönderildi. 1538'de yine Portekizlilere karşı ikinci bir Hind seferi tertip edildi. Kezâ, 1563'te aynı gayeyle bir başka Hind seferi daha düzenlendi. Açe sultanı Alâeddin'in, Portekizlilere karşı Osmanlı pâdişâhından yardım talebi üzerine, Yemen'de vukû'bulan bir isyân dolayısıyla büyük çaplı bir yardımda bulunulamadı ise de, kendisine en azından mühimmat yüklü iki gemi gönderilmişti. Bu bölgedeki Osmanlı müdâfaası Kânûnî'den sonra da devam etti. 1567'den itibaren Hind Okyanusu sâhillerindeki yerli hükümdarların yardım talepleri doğrultusunda bölgeye ilgisini devâm ettiren Osmanlılar, 1585'te Portekizlileri doğu Afrika sâhillerinden bütünüyle sürüp çıkarmış bulunuyorlardı, ki bu bölgedeki Osmanlı faaliyetleri öteden beri bilinen hâdiselerdir⁷.

Osmanlılar, Kânûnî Sultan Süleymân devrinde, Rusların doğuya yönelmelerini de yakından tâkibe almışlardı. Bilindiği gibi, Ruslar 1552 yılında Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı ele geçirmek sûretiyle Hazar'a dayandılar. Rusların bu bölgedeki faaliyetleri, hem Osmanlılar, hem onların himâyeleri altındaki Kırım Hanlığı ve hem de Kafkaslar ve Hazar ötesindeki Sünnî Türk dünyası için ciddi bir tehlike oluşturuyordu. Bu sebeple, Kânûnî döneminin sonlarına doğru (1563) Astrahan'a bir askerî sefer düzenlendi. Bu bölgeye yönelik en ciddi proje ise, Kânûnî'den sonra, Sultan II. Selim'in iktidârı döneminde (1566-1574), 1569'da tatbik sâhasına konuldu: Doğuya, Türk illerine yönelik Rus yayılmasının önünü almak için, meşhûr Don-Volga kanalı projesi ile iki nehir birbirine bağlanacak ve bu su yoluyla Hazar Denizi'ne bir Osmanlı donanması indirilecekti. Aynı zamanda, daha önce Ruslar tarafından işgâl olunan Astrahan da kurtarılacaktı. Böylece, bir süredir Moskova ile birlikte hareket eden İran tecrit edilerek Osmanlıların Kafkaslardaki hâkimiyetleri de pekiştirilmiş olacaktı. Kezâ, XVI. asrın başlarında ortaya çıkan Safevî İran yüzünden nisbeten kesintiye uğramış olan Hazar ötesi Sünnî Türk dünyası ile yeniden doğrudan irtibat kurulacak ve buradan Astrahan üzerinden batıya uzanan ticâret yolu, Osmanlı koruması altına girecekti. Bu proje, gerçekten iyi düşünülmüş ve gerçekleştirildiği takdirde beklenen faydaları temin edebilecek ciddi bir proje olmasına rağmen, daha fazla Osmanlı kontrolüne gireceği endişesine kapıldığı anlaşılan Kırım Hanlığı'nın yeterince destek olmaması, Astrahan yolunda Rusların güçlü bir mukâvemet göstermeleri, Osmanlı askerlerinin bastıran ağır kış şartlarına uyum sağlayamaması ve benzeri sebepler yüzünden neticelendirilemedi. Öte yandan, bu projeyi gerçekleştirerek hem İran ve hem de Rus meselesini bir arada halletmeye çalışan sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa'nın ısrârına rağmen, rakiplerinin muhâlefeti yüzünden pâdişâhın ilgisi Akdeniz'e, Kıbrıs adasına kaymış ve kanal projesi gözden düşmüş bulunuyordu. Dolayısıyla, Rusların barış teklifi hemen kabul görmedi; akdedilen barışla Osmanlıların istekleri –sûretâ– yerine getirilmişti. Fakat, başka antlaşmalarında olduğu gibi, Ruslar bu antlaşma şartlarına da riâyet etmediler; doğuya yönelik istilâ faaliyetlerini sürdürdüler; 1581'de Sibir Hanlığı'nı ortadan kaldırdılar; Kazakları ve Buhâra hanını daha fazla tazyike başladılar... Rus ve İran tehdidi üzerine, 1587'de Buhâra hanı, Osmanlılara bu iki devlete karşı birlikte hareket teklifinde bulundu; teklif Astrahan'ın geri alınmasını da ihtivâ ediyordu. Neticede Osmanlılar, bu târihlerden itibaren İran'la 1618'e kadar sürecek olan iki safhalı uzun bir savaşa tutuştular. İlk dönemi 1600'lü yıllarda sona eren savaşta, Özdemiroğlu Osman Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Azerbaycan istikâmetinde büyük bir başarı kazanarak

⁷ Osmanlıların klâsik dönem boyunca Kızıldeniz ve Hind Okyanusu'ndaki faaliyetleri hakkında bkz. Özbaran, 1971: 51-72; Orhonlu, 1974; Uzunçarşılı, 1995, III/2: 391-400.

Kafkasların mühim bir kısmını ele geçirdi. Osmanlı devleti aynı sırada batıda Avusturyalılarla da uzun bir savaşa tutuşmuş bulunuyordu. Osmanlıların batıdaki meşgûliyetlerinden faydalanmak isteyen İran şâhi, mukâbil saldırıya geçerek aralıklarla 1618'e kadar süren ikinci safha savaşlar sonunda, Osmanlılarca daha önce ele geçirilen yerlerin büyük kısmını geri almayı başardı (İnalçık, 1988b: 339-342;344-346; Uzunçarşılı, 1995, II: 447-450; III/2: 243-250).

Osmanlıların bu bölgeye yönelik faaliyetleri, bundan sonraki târihlerde eski kesâfetini kaybedecektir. Esâsen XVI. yüzyılın sonlarıyla XVII. yüzyılın onlu yıllarında, Osmanlılar, doğuda ve batıda yıllarca devâm eden savaşlar, Celâlî isyânları ve Büyük Kaçgun diye bilinen sosyal karşılıklar yüzünden büyük bir dâhili buhrâna sürüklenmiş bulunuyorlardı. Müteâkip devirler, Osmanlıların duraklama ve gerileme dönemleridir. Bundan böyle Osmanlılar, XVI. asırda üstlenmiş oldukları Sînnî İslâm dünyâsının hâmisî rolünün gereğini yerine getirmekte ciddî güçlüklerle karşı karşıya kalacaklardır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda ise, Osmanlı devleti çok daha büyük sıkıntılara mâruz kaldı. Bilhassa XIX. yüzyıl boyunca, kuzeyden Balkanlara sarmaya çalışan Çarlık Rusyası, Osmanlı tebeası Hristiyan nüfûsu Osmanlı aleyhine çevirmek için her türlü yola başvurdu. Bütün bunlara rağmen, Osmanlı devletinin Kafkaslarla ve Orta Asya Türk dünyâsıyla ilişkileri sonuna kadar kesilmedi⁸.

Yukarıda ana-hatlarıyla ortaya konulan tablo ile ilgili son olarak şunları söylemek yeterli olacaktır: XV. asırdan XVI. asra girerken, Osmanlı devleti, İslâm dünyâsının en büyük siyâsî ve askerî gücü hâline gelmişti. Bu durumunu, yüzyılı aşkın bir süre bütün haşmetiyle sürdürdü; güçlü devlet teşkilâtı ve yerleşik müesseseleriyle, sonraki yüzyıllarda da, İslâm dünyâsının en azından mânevî hâmilîğini sürdürmeye devam etti. Yüzyıllar boyu zihinleri süsleyen bu imaj, Osmanlının karşısında yer alan güçleri bile etkilemeye devam etti. Avrupalı müstemlekeci devletlerin, kontrolleri altına giren İslâm bölgelerinde ortaya çıkan çeşitli huzursuzluklarla baş-edemez duruma geldikleri zaman, buralarda yaşayan Müslüman halkın üzerindeki mânevî nüfûzundan faydalanmak için sık sık Osmanlı hükümdarlarına başvurdukları ve bu durumun Osmanlı devletinin son zamanlarına kadar devâm ettiği bilinmeyen bir husus değildir. ─

⁸ *Türkistan hanlıklarının XIX. yüzyıl boyunca, Rus istilâsının tamamlanmasına kadar, şu veya bu şekilde, Osmanlı devleti ile ilişkilerini sürdürdüklerini biliyoruz. Bu ilişkilerde, Osmanlı tarafının, her zaman, deyim yerinde ise –pâdişahların aynı zamanda halife olmaları dolayısıyla– bir “ağabey”, bir “baba”, bir “büyük”, yardımı veya tavsiyesi alınacak bir “sığınak”, bir “bilge” gibi mütâlaa edildiği âşikârdır. Türkistan’ın Ruslar tarafından işgâli sürecinde, Türkistan hanlıkları (Hive, Hokand, Buhâra, Doğu Türkistan) ile Osmanlılar arasında cereyân eden yazışmaları hâvi bir kısım arşiv belgelerinde kullanılan dil ve üslup, bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bkz. Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın nu. 3, Ankara 1992. Konuyla ilgili olarak pek çok çalışma zikretmek mümkündür; ancak kısaca bilgi için bkz. Saray, 1984: muhtelif sayfalar; kezâ 1987: muhtelif sayfalar; Gömeç, 1999: muhtelif sayfalar.*

KAYNAKLAR

- Beylikten Cihan Devletine** (haz. B. Yediyıldız, Y. Hacıoğlu) (2000), *Türk Yurdu* yay., Ankara.
- BOSTAN, İdris, **Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i ÂÂmire**, Ankara 1992.
- BRAUDEL, Fernand (1989, 1990), **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, I-II (trc. M. A. Kılıçbay), İstanbul.
- ÇAVUŞOĞLU, Y. (1987), “Osmanlı Devleti’nin Orta Asya Hanlıkları ile Münasebetleri”, **Tanıtım Dergisi**, 8, İstanbul.
- “Fâtih’in Teşkilât Kanûnnâmesi” (neşr. , A. Özcan) (1982), **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 33 (Mart 1980-81).
- GIBBONS, H. A. (1968), **The Foundation of the Ottoman Empire**, Londra.
- GÖMEÇ, Sadettin (1999), **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, Ankara.
- HAYİT, Baymirza (1975), **Türkistan, Rusya ile Çin Arasında** (trc. Abdülkadir Sadak), Otağ Yay., Ankara.
- İNALCIK, Halil (1958), "Osmanlı Pâdişâhı", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XIII/1.
- _____, (1964a), "*Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'un Fethi ve İmparatorluk*", **Türk Kültürü**, 20.
- _____, (1964b), "*Padişah*", **İslâm Ansiklopedisi**, IX.
- _____, (1988a), “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu” (II. Kısım, 4.Bölüm), **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, I. cilt, İstanbul.
- _____, (1988b), “Osmanlı Devleti’nin Yükselişi: Fatih Sultan Mehmed” (III. Kısım, 1.Bölüm), **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, I. cilt, İstanbul.
- _____, (1992), “Osmanlı İmparatorluğu”, **Türk Dünyası El Kitabı**, ikinci baskı, Ankara.
- KAFADAR, Cemal (1995), **Between Two World: The Construction of the Ottoman State**, University of California Press.
- KILIÇ, Remzi (2001), “Yavuz Sultan Selim Devri (1512-1520) Osmanlı-Özbek Münasebetleri”, *Manas Üniversitesi Koomduk İlimder Jurnalı (Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi)*, 1 (Bişkek).
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1984), **Osmanlı Devletinin Kuruluşu**, TTK, Ankara.
- KRİTOVULOS (1328), **Târih-i Sultân Mehmed Hân-ı Sâni** (trc. Karolidi, *Târih-i Osmâni Encümeni Mecmûası (TOEM)* eki, İstanbul.
- ORHONLU, Cengiz, **Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti**, İstanbul 1974.
- ORUÇ BEY (1925), **Tevârih-i Âl-i Osmân** (neşr. F. Babinger), Hannover.
- Osmanlı Beyliği** (ed. E. Zachariadou) (1997), Türk Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı, Yayın Nu. 3, Ankara 1992.

ÖZBARAN, Salih, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar, Basra Beylerbeyliği'nin Kuruluşu”, *İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Tarih Enst. Der.*, 25 (1971).

_____, “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu”, *İstanbul Üni. Edebiyat Fak. Tarih Der.*, 31 (1978).

SARAY, Mehmet (1984), *Türkistan Türkleri*, İstanbul.

_____, (1987), *Tarihte Türk Devletleri, II*, Ankara.

TURSUN BEY (1977), *Târih-i Ebü'l-Feth* (neşr. M. Tulum), İstanbul.

UZUNÇARŞILI, İ. H. *Osmanlı Tarihi, II, III/2*, Ankara 1995.

WITTEK, Paul (1971), “Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu” (trc. Güzin Yalter), **Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri**, İstanbul.